

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΦΟΥΝΤΟΥΛΑΚΗΣ
ΜΕΛΟΣ ΕΔΙΠ, ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΕΚΠΑ
ΜΕΤΑΔΙΔΑΚΤΟΡΑΣ ΕΡΕΥΝΗΤΗΣ

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ ΣΤΟΥΣ ΠΑΤΕΡΕΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ (ΕΞ ΕΠΟΨΕΩΣ ΤΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ)

Εισαγωγή

Η Ψυχολογία της Θρησκείας ως επιστήμη βασίζεται στα πορίσματα της Ψυχολογίας, και ιδιαίτερα σ' εκείνα που αναφέρονται στην ψυχολογική έρευνα του θρησκευτικού βιώματος. Σκοπός της είναι ο φωτισμός του θρησκευτικού βιώματος και η βοήθεια προς τον άνθρωπο, ώστε να προλάβει πιθανές ψυχικές διαταραχές, που προέρχονται από μία έσφαλμένη βίωση της θρησκευτικότητας, αλλά και να αποκαθάρει αυτήν από επιβλαβή στοιχεία, που την καθιστούν επιζήμια για την ψυχική υγεία του κάθε ανθρώπου¹. Στην ανά χειράς εργασία θα εξετάσουμε την κεντρική μορφή του φιλόσοφου Αριστοτέλη στη διαμόρφωση της χριστιανικής Ψυχολογίας της Θρησκείας, μέσω της έπιρροής και της επίδρασής του στην Πατερική Θεολογία. Όπως αναφέρεται κάτωθι, οι Πατέρες της Έκκλησίας και οι νηπτικοί δέν απέρριψαν την πρότερη φιλοσοφική σκέψη, καθώς η τελευταία ασχολούνταν με ζητήματα για τό Θείο, για την ψυχή και τό σώμα και θέματα ήθικης φύσης. Μολονότι η ψυχή και τό σώμα κατέχουν κεντρική θέση στα δύο αυτά συστήματα σκέψης, η φιλοσοφία αντιμετώπιζει τό σώμα ως δεσμοτήριο της ψυχής, ένω ό χριστιανισμός προσβλέπει στην ένωση σώματος και ψυχής με τον Θεό.

¹ Σ. Κ. Τσιτσίκου, *Η Ψυχολογία της Θρησκείας στον 21ο αιώνα*, Άρρητον, Άθήνα 2011. και V. Saroglou, *Religion, personality, and social behavior*, New York: Psychology Press, 2014.

Βασικές αρχές της Ἀριστοτελικῆς Ψυχολογίας

Ἐρευνώντας τί φύση τῆς ψυχῆς, ὁ Ἀριστοτέλης δέν ἀναζητεῖ τίποτα ἄλλο ἀπό τί βασική ἀρχή τῆς ζωῆς, σπὴν ὅποια τὰ ἔμβια ὄντα συμπεριφέρονται μὲ τὸν τρόπο πού τὰ διακρίνει. Δέν προδικάζει τὸ ἐρώτημα ἐάν πρόκειται γιὰ μιὰ ξεχωριστή ἄυλη οὐσία, ὅπως δίδασκε ὁ Πλάτων², ἢ γιὰ μιὰ ὑλική οὐσία, ὅπως θεωροῦσε ὁ Δημόκριτος³. Γιὰ ὅλα ὅσα γνωρίζουμε κατ' ἀρχάς, ὅτι ἡ ψυχὴ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀχώριστη ἀπὸ τὸ σῶμα, ἢ ἐναλλακτικά, μπορεῖ νὰ εἶναι ἱκανὴ νὰ ὑπάρχει ὡς ξεχωριστὴ ὑπαρξη. Ἡ ψυχὴ, λοιπόν, εἶναι αὐτὴ μὲ τὴν ὅποια ἀντιλαμβανόμαστε, αἰσθανόμαστε, σκεφτόμαστε καὶ ἐνεργοῦμε, ἀφοῦ ὅλες αὐτὲς οἱ ἐνεργειές μας εἶναι δραστηριότητες χαρακτηριστικὲς τῶν ἐμβίων ὄντων⁴. Σ' αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο, ἡ χρῆσις τῆς «ψυχῆς» ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη μοιάζει ἀρκετὰ μὲ τί χρῆσις τοῦ «νοῦ». Συνήθως λέμε ὅτι ἐκτελοῦμε αὐτὲς τὶς δραστηριότητες μὲ τὸν νοῦ μας, χωρὶς νὰ ὑπονοοῦμε τίποτα σχετικὸ μὲ τὸν δυϊσμό ἢ τὴν ἰδιωτικότητα τοῦ Καρτεσιού⁵. Ὡς βάση τῆς ζωῆς, ἡ ψυχὴ γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι ἐπίσης ἡ αἰτία καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ ζωντανοῦ σώματος, ἡ πηγὴ καὶ ὁ σκοπὸς τῆς κίνησός του. Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἡ αἰτία ὡς ἡ μορφὴ τοῦ ἔμφυχου σώματος⁶.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιμένει ὅτι τὰ φυτὰ ἔχουν ἐπίσης μιὰ ψυχὴ, παρ' ὅλο πού τὰ θεωρεῖ ἀνίκανα γιὰ ἀντίληψη, σκέψη, συναίσθημα ἢ δράση⁷. Ἡ ψυχολογία, στὸν βαθμὸ πού μελετᾷ τὶς ζωτικὲς καὶ τὶς νοητικὲς ἰκανότητες τοῦ ἀνθρώπου, ἔχει ἓνα εὐρύτερο πεδίο ἐφαρμογῆς γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἀπὸ ὅ,τι ἡ Φιλοσοφία τοῦ νοῦ γιὰ ἐμᾶς. Πολλὰ ἀπὸ τὰ ζητήματα πού προκύπτουν σὲ σχέση μὲ τὸν νοῦ καὶ τὶς λειτουργίες του, γιὰ παράδειγμα, οἱ συμπερασματικὲς κρίσεις ἔχουν τὰ ἴδια δομικὰ στοιχεῖα γιὰ ὅλα τὰ ἔμβια ὄντα. Ἡ ψυχολογία μελετᾷ τὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορὰ καὶ θέτει ἐρωτήματα γιὰ τὸ ἀνθρώπινο σῶμα καὶ

² Πλάτων, *Φαίδων* (Μετάφραση Μαυρόπουλος Θεόδωρος), Ζήτηρος, 2007.

³ Θ. Παπαδόπουλος, Δημόκριτος: *Ὁ φιλόσοφος καὶ ὁ φυσιοδίφης, ὁ θεωρητικὸς τῆς δημοκρατίας*, Gutenberg, Ἀθήνα 1981.

⁴ Γ. Σ. Χριστοδούλου, *Ἀριστοτέλης. Περί Ψυχῆς: Εἰσαγωγή, μετάφραση, σχόλια ἀπὸ Γ. Σ. Χριστοδούλου*, Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη 2000.

⁵ Rene Descartes, *Τὰ πάθη τῆς ψυχῆς*, (Μετάφραση Γιάννης Πρελορέντζος, Δημήτρης Ροζάκης), Κριτική, Ἀθήνα 2017 καὶ Κ. Νιάρχου, *Εἰσαγωγή σπὴν Εὐρωπαϊκὴ Φιλοσοφία*, Ἀθήνα 2002.

⁶ Γ. Φουντουλάκη. *Ἡ οὐσία καὶ ἡ ἀθανασία τῆς Ψυχῆς*, Ἀθήνα χ.χ.

⁷ Κ. Δ. Γεωργουλῆ, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας*. Δημ. Ν. Παπαδημῆας, Ἀθήνα 2012.

τίς λειτουργίες του Νοῦ⁸. Δέν μπορούμε νά δώσουμε –πιστεύει ὁ φιλόσοφος– μιά ἐνιαία, γενική περιγραφή τῆς ψυχῆς, πού θά ἰσχύει παντοῦ καί θά ἐξακολουθεῖ νά εἶναι οὐσιαστική καί διαφωτιστική.

Ἐνα ἀπό τά κύρια θέματα τῆς πραγματείας *De Anima* τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι ἡ σχέση τῆς ψυχῆς μέ τό σῶμα⁹. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐξηγεῖ τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο μπορούν νά θεωρηθοῦν ὅτι εἶναι «ἕνα» (σῶμα καί ψυχή), καθώς καί τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο διαφέρουν καί ἐπανέρχεται στό ἐρώτημα ἂν ὑπάρχει κάποια ἔννοια μέ τήν ὁποία ἡ ψυχή μπορεῖ νά εἰπωθεῖ ὅτι εἶναι διακριτή-χωριστή¹⁰. Ἡ δική του λύση στό ζήτημα τῆς σχέσης τοῦ σώματος μέ τήν ψυχή ἀπευθύνεται στίς κεντρικές ἔννοιες τῆς μεταφυσικῆς του φιλοσοφίας. Θεωρεῖ ὁ φιλόσοφος τό σῶμα ὡς τήν ὕλη καί τήν ψυχή ὡς τή μορφή ἑνός ἔμβιου ὄντος, ἐξ οὗ καί ἡ περιγραφή τῆς ἀποιψῆς του ὡς «ὑλομορφισμοῦ». Τό σῶμα καί ἡ ψυχή συσχετίζονται μεταξύ τους. Τά μέρη καί τά ὑλικά πού συνθέτουν ἕνα συγκεκριμένο ἀντικείμενο εἶναι ἡ ὕλη του, ἐνῶ ὁ τρόπος ὀργάνωσός τους σ' ἕνα σύνολο πού νά μπορεῖ νά λειτουργήσει μέ τούς κατάλληλους τρόπους εἶναι ἡ μορφή του¹¹. Ἄν τό δεχθοῦμε αὐτό, ἰσχυρίζεται, τότε δέν ἔχει πλέον νόημα νά ρωτήσουμε ἂν ἡ ψυχή καί τό σῶμα εἶναι ἕνα καί τό αὐτό. Ἡ ψυχή δέν εἶναι ἡ ἴδια ἕνα ὀρισμένο εἶδος σώματος ὅπως θεωροῦν οἱ ὄπαδοί τοῦ Δημοκρίτου, ἀλλά οὔτε μπορεῖ νά ὑπάρξει χωρίς σῶμα, ὅπως διδάσκουν οἱ πλατωνιστές. Εἶναι κάτι πού ἀνήκει σέ ἕνα σῶμα ἑνός δεδομένου εἶδους καί ἔτσι ἐνυπάρχει σέ αὐτό¹².

Ἡ σχέση ψυχῆς καί σώματος κατά τόν Ἀριστοτέλη δέν σημαίνει τήν ἔννοια ἑνός «ἐγώ» πού εἶναι καθαρά πνευματικό καί τοῦ ὁποίου τό σῶμα ἀποτελεῖ μέρος τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Ἡ ψυχή καί τό σῶμα ἀποτελοῦν μία ἔνωση πού, ὅσο διαρκεῖ, εἶναι ἀπόλυτη. Ἡ ψυχή εἶναι αἰτία κίνησης, ἀλλά δέν εἶναι αὐτοκίνητη. Κινεῖ χωρίς νά κινεῖται. Γνωρίζει, ἀλλά δέν πρέπει γι' αὐτό νά θεωρηθεῖ ὡς σύνθεση στοιχείων πού εἶναι ὅμοια μέ αὐτά τά ὁποῖα γνωρίζει. Τέλος, εἶναι ἀσώματα. Τό ἐπίθετο «ἔμψυχον» ἐκφράζει τήν ιδιότητα πού διαχωρίζει τά ἔμβια

⁸ Hilgard, *Εἰσαγωγή στήν Ψυχολογία* (μετάφραση Σολμάν), Παπαζήση, 2003.

⁹ Ἀριστοτέλης, *Ἄπαντα 40 Περί Ψυχῆς*, μετάφραση: Ἀναστασία-Μαρία Καραστάθη, Αθήνα, Ἐκδόσεις «Κάκτος», 1997.

¹⁰ D. Robinson, *Aristotle's Psychology*, Columbia 1989.

¹¹ Θ. Σακελλαριάδης, *Ψυχῆς Πείρατα – Στά μονοπάτια τῆς συνείδησης*, Gutenberg, 2020.

¹² V. Caston, «Aristotle's Psychology». In: *A Companion to Ancient Philosophy*, (M. L. Gill, P. Pellegrin, eds.), 2012, σσ. 317-318.

όντα από τά άλλα όντα. Η ψυχή εἶναι ἡ μορφή ἢ ἡ ἐντελέχεια ἑνός ἔμβριου όντος, στό όποιο διακρίνουμε τό σῶμα, πού εἶναι ὕλη, καί τήν ψυχή, πού εἶναι μορφή, ὅπως ἀκριβῶς δηλαδή σ' ἕναν πέλεκυ διακρίνουμε τό ὕλικό μέρος του καί τήν οὐσία του, δηλαδή ὅτι εἶναι πέλεκυς¹³.

Όταν ἀναζητοῦνται ὀρισμοί ἀπό προηγούμενους φιλοσόφους, διαπιστώνεται ὅτι πολλοί θεωροῦν τήν ἔναρξη τῆς κίνησης ὡς τήν κύρια λειτουργία τῆς ψυχῆς, ἐνῶ ἄλλοι ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ κύρια δραστηριότητά της εἶναι ἡ ἐπιγνώση¹⁴. Ὁ Ἀριστοτέλης δέν ἀπορρίπτει καμία ἄποψη, ἀλλά δέν μπορεῖ νά συμφωνήσει μέ αὐτούς πού θεωροῦν ὅτι ἡ ἴδια ἡ ψυχή κινεῖται. Τό νά μετακινεῖσαι σημαίνει νά ἐκτοπίζεσαι ἀπό τί φυσική σου θέση· ἄν, λοιπόν, ἡ ψυχή κινεῖται συνεχῶς ἡ ἴδια βρίσκεται μέσα σέ μία ἀέναντι ἀντίφαση τῆς ἴδιας τῆς φύσης. Ἐπιπλέον, ἡ κίνηση συνεπάγεται τόσο χωρική θέση ὅσο καί δυσκολία. Τό νά καταλογίσει κανείς τό πρῶτο στήν ψυχή εἶναι κάτι τό παράλογο, ἐνῶ τό δεύτερο θά τῆς ἀφαιροῦσε τήν μακαριότητα. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ψυχή βιώνει συναισθήματα καί, ἐπομένως, φαίνεται νά εἶναι κινητή. Ταυτόχρονα, ἡ δύναμη τῆς νόησης φαίνεται νά εἶναι ἀπρόσβλητη ἀπό σωματικές διαταραχές πού προκαλοῦν θυμό ἢ ἀγωνία. Ἀκόμα καί ἡ ψυχική ἐμπειρία τῶν σωματικῶν παθῶν δέν ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ψυχή εἶναι σύνθετη ἀπό φυσικά στοιχεῖα. Ἐχομε συνείδηση τῆς ὑπαρξης τῆς ψυχῆς καί τῆς παρουσίας τοῦ νοῦ, πού ὑπάρχει σέ ὅλα τα μέρη τοῦ σώματος. Κατά συνέπεια, ἡ ψυχή δέν μπορεῖ νά ἔχει τή σωματική ιδιότητα τῆς διαρετότητας, οὔτε μπορεῖ νά εἶναι ἀρμονία στοιχείων, ἀφοῦ τότε θά ὑπῆρχε ὡς μία πολλαπλότητα, διότι ὑπάρχουν πολλά καί διαφορετικά μείγματα μέσα στό σῶμα¹⁵.

Ἡ ἐπίδραση τοῦ Ἀριστοτέλη στήν Πατερική Γραμματεία

Ἡ Ἀριστοτελική φιλοσοφία μέ τίς ἀποδεικτικές της μεθόδους ἄσκησε μεγάλη καί σημαντική ἐπίδραση στήν χριστιανική φιλοσοφία¹⁶. Τά ἔργα τοῦ

¹³ W. D. Ross, *Ἀριστοτέλης*, μετάφραση Μ. Μήτσου, Μορφωτικό Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1993², σσ. 188-193.

¹⁴ Γρηγ. Κωσταρά, *Φιλοσοφική Προπαιδεία*, Ἀθήνα 1991.

¹⁵ Σ. Τσιτσίκου, *Στοιχεῖα Γνωσιακῆς Ψυχολογία τῆς Θρησκείας*, Tremendum. Ἀθήνα 2018.

¹⁶ Μ. Ἀσημακόπουλου, Ἀ. Τσιαντούλα, *Οἱ Ἐπιστήμες τῆς Φύσης καί τοῦ Ἀνθρώπου στήν Ευρώπη*, Τόμος Α΄, Πάτρα, Ε.Α.Π., 2008.

Τερτυλλιανού¹⁷ παρέχουν στοιχεία για τό ζήτημα τῆς ψυχῆς στόν Ἀριστοτέλη καί παρουσιάζουν τί θεωρία καί ἄλλων φιλοσόφων. Ὑπάρχουν ἀναφορές στό ἔργο τοῦ Τερτυλλιανού «Περί Ψυχῆς» μέ τό ἀριστοτελικό ἔργο «Περί ψυχῆς», ὅπου ἀναλαμβάνει ὁ Τερτυλιανός νά καταδείξει ὅτι ἡ ψυχή εἶναι ἕνα σῶμα ἰκανό (corpus) νά ἐπιβιώσει στή θέση του μέχρι τήν ἐσχάτη κρίση ἀφοῦ ἐγκατέλειπε τήν πρώτη κατοικία ἀπό σαρκική κατοικία τῆς. Τό ἐπιχείρημα τοῦ Τερτυλλιανού εἶναι ἕνα μείγμα παραθέσεων ἀπό τήν Ἁγία Γραφή καί ἐμπειρική συλλογιστική, πού ἐνισχύεται ἀπό ἐκκλήσεις πρὸς τοὺς ἱατρικούς συγγραφείς καί πρὸς τοὺς Στωϊκοὺς, ἂν καί ὁ Ἀριστοτέλης παίρνει τί θέση του δίπλα στόν Ζήνωνα σέ μιά λίστα μέ ἀπορριφθεῖσες ἀπόψεις στό ἔργο τοῦ *Περί ψυχῆς*. Ὁ Τερτυλλιανός γνωρίζει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης διέκρινε πέντε ἰκανότητες τῆς ψυχῆς, καί ὑπονοεῖ ὅτι γιά μία φορά συμφωνεῖ μέ τήν Ἁγία Γραφή στόν ἐντοπισμό τῆς ὑψηλότερης ἢ ἡγεμονικῆς ἰκανότητας στήν «καρδιά». Γνωρίζει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀποδίδει τί γνώση μας γιά τά φαινόμενα στόν «παθητικό νοῦ», τοῦ ὁποῖου ἡ δυνατότητα νά γίνουν ὅλα τα πράγματα συντελεῖται μόνο σέ συνεργασία μέ τήν ἐνεργό διάνοια¹⁸.

Ὁ Κλίμης Ἀλεξανδρεὺς θεωρεῖται ὁ πρῶτος ἀλεξανδρινός θεολόγος τῆς ἀλεξανδρινῆς παράδοσης ὁ ὁποῖος σφράγισε τήν ἀλεξανδρινή Παράδοση¹⁹. Ὁ σπουδαῖος θεολόγος γράφει γιά τί μεσότητα τῆς ἀρετῆς, ὅτι εἶναι «σύμφωνος τῷ λόγῳ περὶ ὅλον τόν βίον»²⁰ καί γνωρίζει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης τοποθέτησε τήν ἀρετή στό «μέσο», κατανοῶντας ὡς «μέσο»²¹ τό ἀντίθετο σέ κάθε ἕνα ἀπό τά δύο ἀντίθετα ἄκρα.

Ὁ Κλίμης Ἀλεξανδρεὺς πιστεύει ὅτι ὁ ἄνθρωπος θά πρέπει νά ἀκολουθεῖ μιά ζωή σύμφωνα μέ τήν ἀρχική του φύση, ἀκολουθώντας τά διδάγματα τῶν Στωϊκῶν πού ἐπινόησαν αὐτή τί συγκεκριμένη ἔκφραση. Γιά τοὺς Στωϊκοὺς, οἱ ὑπέρτατες ἀξίες ἦταν ἡ ἠθική, ἡ λογική, καθώς καί ἡ ζωή σύμφωνα μέ τί φύση²². Θεωροῦσαν ὑψίστα ἀγαθὰ τήν ἀρμονία μέ τί φύση, τήν ἐσωτερική ἐλευθερία, τόν αὐτοέλεγχό καί τήν ἀντοχή στόν πόνο. Ὁ Ἀλεξανδρινός θεο-

¹⁷ Tertullianus, «De Anima», J. – P. Migne, *Patrologiae series Latina*, vol. ii, Parisiis 1844.

¹⁸ M. Edwards, *Aristotle and Early Christian Thought. Studies in Philosophy and Theology in Late Antiquity*, Routledge, Taylor & Francis Group, 2019, σσ. 38-39.

¹⁹ Κ. Σκουτέρη, *Ἡ ἱστορία τῶν δογμάτων*, τ. Α', δύηση, 1998, σ. 523.

²⁰ Κλίμεντος Ἀλεξανδρέως, «Παιδαγωγός» 1, 13, *ΒΕΠΕΣ* 7, 127.

²¹ *Ἠθ. Νικ.*, 1107a 6-8.

²² Pigliucci, Massimo, *Πῶς νά εἴμαστε Στωϊκοί*, Ἴκαρος, 2021.

λόγος θεωρούσε ότι οι παραχωρήσεις προς την ανθρώπινη αδυναμία, ωστόσο, αντισταθμίζονται σε άλλα αποσπάσματα από ισχυρές εντολές για να καλλιεργηθεί η απάθεια, η εξαφάνιση κάθε σαρκικού πάθους· ο Κλήμης θεωρούσε τη μετριοπάθεια ως μαθητεία στην αρετή που θα αντικατασταθεί στην ωριμότητα από την απάθεια. Αυτό θα μπορούσε να περιγραφεί στις έθνικές φιλοσοφικές σχολές ως εξέλιξη από την αριστοτελική στή στωική Ηθική²³.

Άκόμη και ο κατ' ουσίαν πλατωνιστής Ὁριγένης διατύπωσε την άποψη ότι μετά τον θάνατο η ψυχή διατηρεί ένα αδύναμο «περιτύλιγμα», που είναι το είδος ή μορφή του σώματος που πηγαίνει στον τάφο. Αυτό είναι αναμφίβολα το πνευματικό σώμα, του οποίου την επιβίωση βεβαιώνει το πέμπτο βιβλίο της απάντησής του στον Κέλσο. Οι αναφορές που ένυπάρχουν στο συγκεκριμένο έργο του είναι ακριβείς, το ουσιαστικό «είδος» στή συγκεκριμένη πραγματεία ήταν συνώνυμο με τη «μορφή», ή την όρατή μορφή, όπως εμφανίζεται στο αριστοτελικό corpus²⁴. Έχει σημειωθεί, ωστόσο, ότι κατά τη γνώμη των περισσοτέρων σχολιαστών, στον Ἀριστοτέλη δεν περιγράφεται (υποκείμενο) με αυτή την έννοια από την ψυχή ως ένα «είδος» ενός οργανικού σώματος, αλλά με την έννοια μίας ασώματης μορφής που έντυπώνεται στην ύλη²⁵.

Ὁ Μέγας Βασίλειος θα χρησιμοποιήσει τις απόψεις του Ἀριστοτέλη για την φυσική φιλοσοφία στις Ὁμιλίες του για την εξαήμερο δημιουργία του κόσμου από τον Θεό²⁶. Ὁ Γρηγόριος Νύσσης θα χρησιμοποιήσει την αριστοτελική διαστολή μεταξύ της «δύναμης» και της «ἐνέργειας»²⁷ όπως και τη διδασκαλία περί ἀρετῶν του Ἀριστοτέλη²⁸. Τόσο ὁ Μέγας Βασίλειος ὅσο καὶ ὁ Γρηγόριος Νύσσης ὀφείλουν σημαντικά στον Ἀριστοτέλη για τή διαμόρφωση των απόψεών τους για την οὐσία τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς. Ἀπό τὰ ἔργα τους διαφαίνεται ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν εἶναι ἡ μόνη πηγή τῆς φιλοσοφικῆς ἔμπνευσής τους²⁹. Ὁ Πλάτων καὶ οἱ Στωικοὶ διαδραματίζουν ἐπίσης καθοριστικὸ ρόλο

²³ M. Edwards, *Aristotle and Early Christian Thought. Studies in Philosophy and Theology in Late Antiquity*, Routledge, Taylor & Francis Group, 2019, σσ. 38-39.

²⁴ Κέλσου Ἔπαντα, *Ἀληθὴς Λόγος*, Ἐκδόσεις Κάκτος, Ἀθήνα 2001.

²⁵ M. Edwards, *Aristotle and Early Christian Thought. Studies in Philosophy and Theology in Late Antiquity*, Routledge, Taylor & Francis Group, 2019, σ. 52.

²⁶ Χριστόφορου Παπουτσόπουλου, *Ἡ εξαήμερος Δημιουργία κατὰ τὸν Μέγαν Βασίλειον*, Σωπὶ 1998.

²⁷ H. Langerbeck, *Gregorii Nysseni opera*, vol. 6, Leiden 1960.

²⁸ *Ἠθικά Νικομάχεια* (3 τόμοι), Κάκτος, Ἀθήνα 2023.

²⁹ Σπ. Τσιτσιγκου, *Πατερικὴ Ψυχολογία, Tremendum*, Ἀθήνα 2016.

στή διαμόρφωση τῶν σκέψεων αὐτῶν τῶν δύο Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας³⁰. Μία χαρακτηριστική περίπτωση εἶναι ἡ ἄποψη γιά τό θέμα τῆς οὐσίας πού ἔχουν τόσο ὁ Μέγας Βασίλειος ὅσο καί ὁ Ἅγ. Γρηγόριος. Ὡς γνωστόν, διακρίνουν τήν «οὐσία» καί τήν «ὑπόσταση», καί ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο διατυπώνουν αὐτή τί διάκριση ὑποδηλώνει ὅτι ἡ ὑπόσταση ἀποτυπώνει τήν πρώτη οὐσία τοῦ Ἀριστοτέλη στίς *Κατηγορίες*, δηλαδή τά ἄτομα, ἐνῶ ἡ οὐσία συλλαμβάνει τί δεύτερη οὐσία τοῦ Ἀριστοτέλη, δηλαδή τά καθολικά ὅπως εἶναι τά γένη καί τά εἶδη³¹. Αὐτό, ὡστόσο, δέν εἶναι τό τέλος τῆς ιστορίας. Προσδιορίζουν (ποιοί) τήν «οὐσία» καί τήν «ὑπόσταση» περαιτέρω, καί ἡ πηγὴ αὐτοῦ τοῦ χαρακτηρισμοῦ μπορεῖ νά ἀναχθεῖ στόν στωικισμό. Ὑποστηρίζουν (ποιοί) ὅτι οἱ «ὑποστάσεις» ἔχουν διακριτικά «ἰδιώματα» πού εἶναι συμπληρωματικά τῆς «οὐσίας», καί λογαριάζουν τόν χαρακτηρισμό ἑνός πράγματος, λέμε ὁ Πέτρος σέ ἀντίθεση μέ τόν «ἄνδρα»³².

Ὁ Γρηγόριος Νύσσης στό ἔργο του «Περί κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου», μέ τό ὁποῖο εἰσάγεται ἡ χριστιανική ἀνθρωπολογία, συνδυάζει στοιχεῖα τόσο τῆς πλατωνικῆς ὅσο καί τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας³³. Ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ ἐκλαμβάνεται ὡς ὄν πού εἶναι κατεξοχὴν πνευματικό. Σέ αὐτό τό σημεῖο ἡ διδασκαλία του διαχωρίζεται ἀπό τί θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλη περί ὑλομορφισμοῦ καί τίς ἄλλες ἀρχαιοελληνικές ἀντιλήψεις περὶ ψυχῆς πού τήν συνέδεαν μέ τό σῶμα. Ὁ Ἀριστοτέλης δεχόταν ὅτι στήν ἀνθρώπινη ψυχὴ ὑπάρχει ὁ ποιητικός καί ὁ ἐνεργητικός νοῦς, προσέθετε ὁμως ὅτι αὐτός εἰσέρχεται σ' αὐτήν ἔξωθεν, «θύραθεν»³⁴. Ἀντίθετα, ὁ Γρηγόριος Νύσσης μιλοῦσε γιά πνευματικό ἄνθρωπο. Ἡ οὐσία τῆς ψυχῆς ἔγκειται, κατ' αὐτόν, στήν πνευματικότητά της, ὁπότε ἀποδεσμεύεται ἡ ψυχὴ ἀπό κάθε ἔννοια «σωματικότητας» ἢ «ὕλικότητας»³⁵.

Καί στόν Κύριλλο Ἀλεξανδρείας συναντοῦμε τήν χρησιμοποίηση τῶν ἀριστοτελικῶν ἐννοιῶν τῆς «δύναμης», τῆς «ἐνέργειας» καί τῆς «ἐνδελέχειας»³⁶. Ὁ

³⁰ Γ. Φουντουλάκη, *Ἀρχαία Φιλοσοφία καί Πατερική Θεολογία*, Ἀθήνα χ.χ.

³¹ Κατηγορίαι, *Περί ἐρμηνείας*, Ἀριστοτέλους Ἔργα (πρῶτος τόμος), Ἀριστοτέλους, Νῆσος, 2011.

³² G. Karamanolis, "Early Christian Philosophers on Aristotle". In: Brill's *Companions to Classical Reception*, (A. Falcon, ed.). Brill, Leiden-London, σ. 475.

³³ Φ. Χριστοδούλου, *Ἡ Φιλοσοφική καί Παιδαγωγική Ἀνθρωπολογία στό «Περί Κατασκευῆς Ἀνθρώπου» ἔργο τοῦ Γρηγορίου Νύσσης*, 2002.

³⁴ D. Fallan, *The philosophy of Aristotle*, Oxford University Press, 1970.

³⁵ Ὁ.π., σ. 636.

³⁶ Κ. Δ. Γεωργιούλη, *Ιστορία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας*. Ἐκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδῆμας, Ἀθήνα 1994², σσ. 619-620.

ἴδιος θά χρησιμοποιήσει καί τήν ἀριστοτελική διδασκαλία γιά νά δείξει πῶς ἐπιτυγχάνεται ἡ ἠθική τελειότητα. Γι' αὐτόν ὁ Ἀριστοτέλης ἦταν πολύτιμος βοηθός ὥστε νά γίνεται ἐρμηνεία καί ταξινομήση τῶν δογματικῶν ἀληθειῶν, πέρα ἀπό τόν μυστικισμό τῶν νεοπλατωνικῶν ἐπιδράσεων. Στίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰῶνος, ὁ ἐπίσκοπος Ἐμέσιος Νεμέσιος συνέγραψε τό σύγγραμμα «Περί φύσεως ἀνθρώπου»³⁷. Σέ αὐτό παρέχει ἐκθεση περί τῆς λειτουργίας τῶν αἰσθήσεων, τῶν ψυχικῶν παθῶν, τῶν βουλητικῶν φαινομένων, τῆς εἰμαρμένης καί τῆς θείας πρόνοιας. Τίς περί φύσεως γνώσεις ὁ ἐπίσκοπος τίς ἀντλεῖ ἀπό τόν Ἀριστοτέλη καί τόν Γαλνῶ³⁸. Ἐξάλλου, ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, κάνοντας χρήση τῶν ὄρων «τελικόν», «ποιητικόν», «παραδειγματικόν» αἴτιον³⁹, μᾶς φανερώνει πῶς γνωρίζει καί χρησιμοποιεῖ ἄριστα τήν ἀριστοτελική θεωρία περί τῶν τεσσάρων αἰτίων⁴⁰.

Ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός εὖνοιε σαφῶς τήν ἀριστοτελική ἀφήγησι γιά τή δημιουργία τῆς γνώσης, ἀκόμη καί στήν ὑπηρεσία τῆς ἐνατένισης τῶν οὐράνιων πραγματικότητων. Ὡς ὑπερασπιστής τῆς ἐκδήλωσης τοῦ Θεοῦ μέσα στήν ἀνθρώπινη σάρκα, ἔχει τή δυνατότητα τῆς δημιουργίας εἰκόνων τοῦ Ἐνσαρκωμένου Λόγου ἀπό τήν ἀνθρώπινη τέχνη. Ἡ δημιουργηθεῖσα εἰκόνα θά μπορούσε νά ἀντιμετωπιστεῖ ὡς ἀτελές ἀντίγραφο τῆς τέλειαις καί ὑπερβατικῆς πραγματικότητας. Τονίζει ἡ συγκεκριμένη εἰκόνα τήν ἀπόστασί μας ἀπό τό Θεῖο καί τό ἀπόλυτο ἄρρητο τῆς Θεΐας φύσης, ἢ μιά εἰκόνα θά μπορούσε νά ἀντιμετωπιστεῖ ὡς θεϊκά καθοδηγούμενο ἀνθρώπινο τεχνούργημα, σύνθετο ὕλης καί μορφῆς, τονίζοντας ἔτσι τήν ἐγγύτητα τοῦ Θεοῦ μέσω τῆς Ἐνσάρκωσης. Ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός σέβεται ξεκάθαρα τήν πρώτη ἄποψη, ἀλλά εἶναι σθεναρά ἀφοσιωμένος στή δεύτερη. Στόν σχετικό τομέα τῆς ἀνθρώπινης γνώσης, προτιμᾷ ἐπίσης νά τονίζει τήν ἰκανότητα τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ νά διεισδύει στή μορφή πού ὑπάρχει στά σωματικά ἀντικείμενα πού γίνονται ἀντιληπτά ἀπό τίς αἰσθήσεις. Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός συμφωνεῖ μέ τίς ἰδεολογικές γραμμές πού ὁ Ἀριστοτέλης κατέγραψε ὡς τή γνωστική διαδικασία⁴¹ καί δέν συμφωνεῖ μέ τή διαδικασία τῆς «ἀνάμνησης», ὅπως αὐτή διδάχθηκε

³⁷ Ἐμέσιος Νεμέσιος, *Περί Φύσεως Ἀνθρώπου*, Ζήτρος, Ἀθήνα 2006.

³⁸ Κ. Δ. Γεωργούλη, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας*, Δημ. Ν. Παπαδημίου, Ἀθήνα 1994², σσ. 619-620.

³⁹ Ἅγιος Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης, *Περί Θεῶν Ὀνομάτων - Περί μυστικῆς Θεολογίας*, Ζήτρος, Ἀθήνα 2008.

⁴⁰ Κ. Δ. Γεωργούλη, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας*, Δημ. Ν. Παπαδημίου, Ἀθήνα 1994², σ. 658.

⁴¹ Κ. Oehler, «Aristoteles in Byzantium», στο περιοδικό, *Greek, Roman and Byzantine Studies*, Duke University, 1964, τόμος 5.

ἀπό τόν Πλάτωνα καί μεταδόθηκε μέσῳ διαφόρων μορφῶν Πλατωνισμοῦ. Σέ ἄλλα ἔργα τοῦ Ἰωάννη Δαμασκينوῦ ἡ χρήση τῶν γνωσιολογικῶν κατηγοριῶν τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι δεδομένη, ὄχι μόνο στά *Διαλεκτικά* του, ἀλλά καί στό ἔργο του «Περί Ὁρθοδόξου Πίστεως». Οἱ «οὐσίες» εἶναι πραγματικές, ἀλλά δέν εἶναι –κατά τόν Ἰωάννη Δαμασκινό– «ὑποστάσεις», δηλαδή δέν ὑπάρχουν αὐτές καθαυτές, ὅπως οἱ πλατωνικές ιδέες. Ὑπάρχουν μόνο οἱ «ὑποστάσεις» καί σ' αὐτές ὑπάρχουν οἱ οὐσίες καί οἱ οὐσιώδεις διαφορές. Ἡ «οὐσία» πραγματώνεται στίς ἐπιμέρους ἀτομικές ὑπάρξεις. Λέγοντας ὁ Ἰωάννης Δαμασκινός ὅτι «ἡ οὐσία ἐνεργεῖα ὑφίσταται» ἢ ὅτι «τό εἶδος αἰεὶ ἐνεργεῖα»⁴², δέν μπορεῖ κάποιος παρά νά παρατηρήσει τόν ἀριστοτελικό «ὑλομορφισμό», σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο ἡ νοπή οὐσία ἢ τό εἶδος μαζί μέ τήν ὕλη παρέχουν τήν μορφή, μέ τήν ὁποία θεωροῦμε τά πράγματα τοῦ κόσμου⁴³.

Συμπεράσματα

Σύμφωνα μέ μελετητές, εἶναι ἱστορικό παράδοξο ὅτι ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη μελετήθηκε ἐντατικά καί ἐκτιμήθηκε ιδιαίτερα ἀπό μεταγενέστερους χριστιανούς φιλοσόφους ὅπως ὁ Βοήθιος, ὁ Φιλόπονος (6ος αἰώνας), ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκινός (8ος αἰώνας), ὁ δυτικός Θωμάς ὁ Ἀκινάτης (13ος αἰώνας), ὁ Γεννάδιος Σχολάριος (15ος αἰώνας), ἐνῶ οἱ πρῶτοι χριστιανοί στοχαστές (2ος-4ος αἰώνας) σύμφωνα μέ ἱστορικούς ἦταν κατά κανόνα ἐπικριτικοί ἢ ἀκόμη καί ἐχθρικοί πρὸς τόν Ἀριστοτέλη. Σέ ἀντίθεση μέ τόν Πλάτωνα, πού συχνά ἐπαινεῖται ἔντονα καί θεωρεῖται ὅτι σέ πολλά σημεῖα «προλέγει» χριστιανικά δόγματα.

Φαίνεται ὅτι μία ἀπό τίς πιό διαρκεῖς ὑποθέσεις γιά τήν σχέση τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας μέ τόν Χριστιανισμό, εἶναι ὅτι, πρῶτον, οἱ μελετητές τοῦ ὕστερου ἀρχαίου Χριστιανισμοῦ θεωροῦν σέ μεγάλο βαθμό δεδομένη τήν ἀσυμβίβαστη φύση τῶν φιλοσοφικῶν σχεδίων καί ἀπόψεων τοῦ Πλάτωνα καί τοῦ Ἀριστοτέλη, καί, δεύτερον, ὅτι ἡ ἔλλειψη τῶν αὐτοαποκαλούμενων «Ἀριστοτελικῶν» κατά τήν ὕστερη ἀρχαιότητα ἐκλαμβάνεται ὡς πειστική ἀπόδειξη ὅτι ἡ περιπατητική φιλοσοφία ἦταν ἀμελητέα στή διαμόρφωση τῆς χριστιανικῆς

⁴² Γ. Φλωρόφσκι, *Οἱ Βυζαντινοὶ Πατέρες τοῦ 6ου, 7ου καί 8ου αἰώνα*, Πουρνάρας, 2009.

⁴³ Ἰ. Πλεξίδα, *Ἀριστοτελικές προσλήψεις στό Βυζάντιο. Ἡ περίπτωση τοῦ Ἰωάννη Δαμασκينوῦ*, 2018. Προσβάσιμο σέ Academia.edu.

πνευματικής ταυτότητας. Σύμφωνα με κάποιους μελετητές, ο Πλάτωνας, συχνά επαινείται και αναφέρεται από τους πρώτους Χριστιανούς στοχαστές. Σύμφωνα με κάποιες απόψεις ο Άριστοτέλης σπάνια αναφέρεται ή αναφέρεται μόνο, και όταν συμβαίνει αυτό, εξυπηρετεί συνήθως έναν πολεμικό στόχο: είτε ο Άριστοτέλης αντιμετωπίζεται για απόψεις που θεωρούνται αντίθετες με τα σχετικά χριστιανικά δόγματα, κυρίως οι απόψεις του για την ψυχή, την πρόνοια, την κοσμολογία ή τη συμβολή των εξωτερικών αγαθών στην ευτυχία, ή ένας χριστιανός στοχαστής επικρίνεται για αίρεση, κατηγορούμενος ότι ακολουθεί τα δόγματα του Άριστοτέλη. Υπάρχουν στοχαστές όπως ο Κλήμης ο Αλεξανδρέας, ο Νεμέσιος από την Έμεσα και οι Καππαδόκες, που χρησιμοποιήσαν τη φιλοσοφία του Άριστοτέλη με σημαντικούς τρόπους⁴⁴.

Στά μεταγενέστερα χριστιανικά χρόνια, στή θεολογική-φιλοσοφική διαμάχη ο Άριστοτέλης φέρνει τά εργαλεία της λογικής στο πεδίο της θεολογίας⁴⁵, ενώ ο Πλάτωνας και οι Νεοπλατωνιστές αξιολογούνται με βάση την αυτονομία και την ανεξαρτησία της σκέψης που υπαγορεύουν, και έτσι αντιμετωπίζονται ως έχθροι του Χριστιανισμού. Ός εκ τούτου, υπάρχουν αντικρουόμενες τάσεις στή βυζαντινή εκκλησιαστική λογοτεχνία, με συγγραφείς που επιλέγουν τις ιδέες του Πλάτωνα, άλλους για τις ιδέες του Άριστοτέλη ή ακόμα και για τους Στωικούς. Η έναρμόνιση και η συνενοχή της ελληνικής σκέψης και της χριστιανικής πίστης που είχε επιτευχθεί από Πατέρες της Έκκλησίας, αρχίζει να διαταράσσεται όταν τον 11ο αιώνα εισάγεται τό ανθρωπιστικό κίνημα από τόν Μιχαήλ Ψελλό. Αυτό τό κίνημα βασίζεται στον ανθρωπισμό που αναπτύχθηκε κατά την εποχή του Φωτίου, ο οποίος πρέπει επίσης να επισημανθεί. Αν και εμφανίζοντας μία σαφή προτίμηση για τόν Άριστοτέλη, ο Φώτιος έδωσε έμφαση στην ανωτερότητα των χριστιανικών αληθειών και ακολούθησε τη μεταφυσική των χριστιανικών διδασκαλιών, αποστασιοποιώντας τόν έαυτό του από τις πλατωνικές και άριστοτελικές απόψεις⁴⁶.

⁴⁴ Λ. Μπενάκη, *Βυζαντινή Φιλοσοφία. Κείμενα και Μελέτες*, Παρουσία, Αθήνα 2002.

⁴⁵ A. Drozdek, *Έλληνες Φιλόσοφοι ως Θεολόγοι: ή έννοια της θεϊκής αρχής*, Degiorgio, 2011.

⁴⁶ Γ. Φουντουλάκη, *Αρχαία Φιλοσοφία και Πατερική Θεολογία*, Αθήνα Χ.Χ.